

תפלת מנחה THE REQUIREMENTS OF

Because תפלת מנחה consists of a short service, the descriptions in the sources of its requirements are brief as well. The brief descriptions give us the opportunity to review the development of the requirements of תפלת מנחה in chronological order:

סדר רב עמרם גאון (הרפנס) תפילת מנחה—וכשהולך לבית הכנסת אומר: אשרי יושבי ביתך וכו', ומקדש עד לעילא. ומתפללין י"ח בלחש: ושליח צבור אומר אבות וגבורות וקדושת השם. ואומר קודם קדושת השם כתר יתנו לך. ומסיים עד עושה שלום, בדרך שמתפללין בשחרית, ונופלין על פניהם ושואלין כל צרכיהן. ואומר ואנחנו לא נדע מה נעשה, וקדיש כולו עד לעילא עד עושה שלום במרומיו וכו' . . . לא יאמר חזן במנחה רצה ולא שים שלום. אלא יאמר מן רצה ואשי ישראל ותפלתם מהרה באהבה תקבל ברצון. ותהי לרצון תמיד עבודת ישראל עמך. ותחונה עינינו וכו'. שלום רב על ישראל תשים לעולם כי אתה הוא מלך ואדון השלום ברוך אתה ה' המברך את עמו ישראל בשלום.

Translation: When the prayer leader comes to the synagogue he says: Ashrei and then Half-Kaddish. All present then recite Shemona Esrei silently. The prayer leader repeats the first three Brachos of Shemona Esrei but before reciting the Bracha of Ata Kadosh, he says: Keser Yitnu Lecha. He repeats all of Shemona Esrei until reaching the Bracha of Oseh Shalom as is done in Tefilas Shacharis. Then they fall and recite Tachanun and make their personal requests. They proceed to say V'Anachnu Lo Naida and Kaddish Tiskabel . . . At Mincha the prayer leader does not recite the words: Ritzvei and not the Bracha of Sim Shalom. Instead he begins the Bracha of Ritzvei with the words: V'Ishei Yisroel until the end of the Bracha. He further says: Shalom Rav until the end of the Bracha.

Notes: **סדר רב עמרם גאון** sets forth the order of תפלת מנחה in a manner that is familiar to us including providing for the substitution of **שלום רב** for **שים שלום**. Worth noting is his position that תפילות for all קדושה begins with the words: **כתר יתנו לך**. One difference in **סדר רב עמרם גאון**'s description of the service is his omission of the opening line of רצה. Special attention should be given to his statement that **נפילת אפים** was the point during תפלת מנחה for individuals to ask for their personal needs. He lends support to those who view **שמונה עשרה** as **עבודה** which is not to be interrupted by demands for personal needs.

סידור רב סעדיה גאון—ותאור התפלה השניה, תפלת המנחה: היחיד אומר והוא רחום יכפר עון וגו' ה' הושיעה וגו' אשרי יושבי ביתך וגו' תהלה לדרוד כל המזמור, ואת הפסוקים האלה הוא אומר כשהוא יושב עד שינוח לבו ויתרחב קרבו לתפלה. אחר כך יעמוד ישר ויתפלל שמונה עשרה מן ה' שפתי תפתח עד ה' צורי וגואלי, ונופל על פניו ואומר רחום וחנון, ויושב ואומר ואנחנו לא נדע מה נעשה עד וכפר על חטאתינו למען שמך, כדרך שפרשנו בתפלת שחרית. ותפלת מנחה בציבור היא בדרך זו: החזן פותח להם והוא רחום ואשרי יושבי ביתך ויתגדל, כסדר, אחר כך עומדים ומתפללים שמונה עשרה, ופותח להם החזן ברוך אתה ה' אלהינו וא—להי אבותינו. כמו שכתבתי בתפלת הבוקר. אחר כך רחום וחנון וקדיש אחרי התפלה ועושה שלום.

Translation: The description of the second prayer of the day, Tefilas Mincha: An individual recites V'Hu Rachum Yichaper Avon etc., Hashem Hoshiya, etc. Ashrei Yoshvei Baisecha etc. and the complete chapter of Tehilla L'David.

He recites the verses while in a seated position so that he may calm his heart and prepare himself for prayer. Then he stands straight and recites Shemona Esrei from Hashem Sifasei Tiftach until Hashem Tzuri V'Go'Ali. He then falls and recites Tachanun and says: Rachum V'Chanun and then sits up and says V'Anachnu Lo Naida until V'Chaper Al Chatosainu L'Ma'An Shimecha as we explained concerning Tefilas Shacharis. Tefilas Mincha that is recited in a group of ten men proceeds as follows: The prayer leader begins with V'Hu Rachum, Ashrei and then Kaddish. They then recite the silent Shemona Esrei. The Prayer leader begins with Baruch Ata Hashem Elokeinu V'Elokei Avoseinu as I described concerning Tefila Shacharis. Then Rachum V'Chanun and Kaddish Tiskabel.

Notes: רב סעדיה גאון continues his practice of dividing his discussion of the prayers into what individuals should be reciting and what a ציבור should be reciting. Credit goes to רב גאון for being the first to provide an explanation for reciting אשרי and other פסוקים before תפלת מנחה; i.e as preparation for reciting שמונה עשרה. His choice of פסוקים to recite before אשרי is still followed by נוסח תימן.

רמב"ם הלכות תפילה ונשיאת כפים פרק ט-הלכה ח'- במנחה אומר שליח ציבור אשרי יושבי ביתך וכו' תהלה לדוד וכו' קורא הוא והעם מיושב ועומד שליח ציבור ואומר קדיש והם עומדים אחריו ועונין כדרכן ומתפללין כולם בלחש, ואחר כך חוזר שליח ציבור ומתפלל בקול רם כדרך שעשה בשחרית עד שישלים כל התפלה, ונופלים על פניהם ומתחנן ומגביה ראשו הוא והם, ומתחנן מעט מיושב כדרך שעשה בשחרית ועומד ואומר קדיש וכל העם עונין כדרכן ונפטרין למעשיהם.

Translation: At Mincha, the prayer leader recites Ashrei and Tehila L'Dovid, while he and the congregation are in a seated position. The Prayer leader then stands and says: Kaddish and they stand after and answer as they are required to do. They all then recite the silent Shemona Esrei. The Prayer leader repeats Shemona Esrei out loud as he did in Tefilas Shacharis until he completes all of Shemona Esrei. They then fall and recite Tachanun. They then raise their heads and recite more supplications in a seated position as they did in Tefilas Shacharis. The Prayer Leader then stands and recites Kaddish. Those present respond as they are required and then they return to their everyday activities.

Notes: The רמב"ם is unique in that he provides that the שליח ציבור recites אשרי in a seated position. The congregation does not stand until the שליח ציבור stands.

מהזור ויטרי סימן צט-סדר דיני מנחה- הגיע שעה המנחה כשבא לבית הכנסת אומ' ואני ברוב הסדר ופותח בתחילה: ושליח ציבור עומד לפני התיבה ואו' קדיש עד דאמירן. ועומדי' על רגליהם ומתפללים י"ח. ואחר תפילתם פותח החזן באבות ונבורות וקדושה. כמו ביוצר. . . ולאחר ברכת השלום נופל על פניו בצדו השמאלית. דכת' (שה"ש ב) שמאלו תחת לראשי וימינו תחבקני. בבתחינה. בב"ר: ובנפילת אפים מבקש רחמים הוא והציבור:

Translation: When the time to recite Tefilas Mincha arrives and he enters the synagogue, he should recite the verse: V'Ani B'Rov Chasdecha. The Prayer Leader stands in front of the ark and says: Half-Kaddish. Those congregated then stand and recite Shemona Esrei. After they complete the silent recitation of Shemona Esrei, the Prayer Leader begins with the three first Brachos of Shemona Esrei just as in Tefilas Shacharis. After reciting the Bracha of Shalom, they should fall to the left side based on the verse: (Shir Ha'Shirim 2): His left hand under my head and with His right, he hugs me. While in a fallen position he should ask for compassion for himself and for the community.

Notes: The מהזור ויטרי is unique in that he does not provide for the recital of אשרי prior

1. והוא רחום יכפר עון ולא ישחית. והרבה להשיב אפו ולא יעיר כל חמתו. ה' הושיעה. המלך יעננו ביום קראינו. ה' צב-אות. . . עמנו. משגב לנו א-להי יעקב סלה. ה' צב-אות. אשרי אדם בוטח בך. אשרי יושבי ביתך. . .

להבין את התפלה

to reciting **עשרה**. In its place he provides for the recital of one verse that many of us recite before beginning **תפלת שחרית**. He also provides that **נפילת אפים** is the point within the **תפילות** when an individual and the **ציבור** should ask for **רחמים**.

ספר אבודרהם תפלת מנחה—ומתחיל ש"צ ואומר אשרי וקדיש ומתפללין שמנה עשרה. וכתב הרב רבינו יונה באגרת תשובה שמצוה לומר בערב קודם אשרי פ' (במדבר כה, ב) את קרבני לחמי כמו שאומר אותה בבקר במקום שני התמידין שהיו קרבין בכל יום בבקר ובערב כדי שתחשב הזכירה כמעשה וכן הוא אומר (הושע יד ג) ונשלמה פרים שפתינו. וכן נוהגין במקצת מקומות. וחוזר שליח צבור התפלה ואינו אומר ברכת כהנים. ונופלין על פניהם ואומר אבינו מלכנו וכו' ואומר ואנחנו לא נדע וכו' ואומר קדיש תקבל. ואומר מזמור מתהלים. ואומר קדיש יהא שלמא רבא.

Translation: The Prayer Leader begins and says: Ashrei and Half Kaddish. They then recite Shemona Esrei. Rav Yona wrote in his Letter on Repentance that it is a Mitzvah in the evening before reciting Ashrei to recite the verses that describe the daily sacrifices in the same manner as the verses are recited in the morning. The recital of those verses is in place of bringing the daily Tamid sacrifices in the morning and in the evening. The recital of the verses is deemed to be equal to bringing the sacrifices in accordance with the verse (Hoshea 14, 3): May the utterances of our lips be deemed equal to the sacrifices that were once brought. That is the custom in some places. The Prayer Leader repeats Shemona Esrei and does not recite the Blessing of the Kohanim. They then fall and say Aveinu Malkeinu etc. and say V'Anachnu Lo Naidah etc. and say Kaddish Tiskabel. Then the Prayer Leader recites a chapter of Tehillim and then the Yihei Shlama Kaddish.

Notes: The **אבודרהם** is one of the first to include the custom of reciting **קרבנות** before beginning **תפלת מנחה**. He is further unique in that he provides for the recital of a paragraph of **תהילים** after reciting **תפלת מנחה** which is followed by the recital of **קדיש**. The **קדיש** appears to be similar in form to what we would describe as **קדיש יתום** but the **אבודרהם** does not describe it as such. This custom is followed by many **ספרדים**. Perhaps the **אבודרהם** is providing the basis for those who recite **לדוד ה' אורי וישעי** after **תפלת מעריב** and not after **תפלת מנחה**.

ספר כלבו סימן כז'—וזהו סדר התפלה, אומר אשרי וקדיש זוטא, ואין לומר תהלה לדוד במנחה עד שישלמו לבא מנין, כדי שיאמר עליו קדיש של תפלת המנחה, ולכך פירש רב עמרם ז"ל שיש לחזן לומר ישתבח בתפלת שחרית לפני התיבה מעומד כדי לומר עליו קדיש כך מצאתי.

Translation: This is the order of Tefilas Mincha: he says Ashrei and Half Kaddish. The congregation does not recite Tehilla L'Dovod at Mincha without ten men being present so that the recitation of it triggers the recital of Kaddish at Tefilas Mincha. That explains why Rav Amrom said that the Prayer Leader should recite Yishtabach in Tefilas Shacharis standing before the ark; in order to trigger the recital of Kaddish, so I found.

Notes: The **ספר כלבו** is the first to draw a comparison between the practice of reciting **אשרי** before **עשרה** in **תפלת מנחה** to the recital of **פסוקי דזמרה** before **שמנה** in **תפלת שחרית**. The requirement that a **מנין** be present before reciting **אשרי** is not again seen in major Halachic literature until the time of the **רמ"א** who adds that requirement in his comments to **שלאחן ערוך אורח חיים סימן רלד'**.

טור אורח חיים סימן רלד'—סדר תפלת המנחה בציבור אומר אשרי וקדיש ומתפללין י"ח וש"צ מחזיר התפלה כדרך שעושיין בשחרית ונופלים על פניהם ואומרים ואנחנו לא נדע וכו' ואומר קדיש שלם ונפטרין לבתיהם לשלום. ויש שאין אומרים רצה במנחה אלא מתחילין ואשי ישראל וכבר כתבתי למעלה שאין טעם למנהגם:

Translation: The order of Tefilas Mincha when it is recited in a group of ten men: they recite Ashrei, Half Kaddish and recite Shemona Esrei. The Prayer Leader repeats Shemona Esrei as it is done in Tefilas Shacharis. They then fall and say: V'Anachnu Lo Naidah etc. The Prayer Leader then recites Kaddish Tiskabel and they go home in peace. Some do not recite the full Bracha of Ritzei in Shemona Esrei at Mincha but begin with the words: V'Ishei Yisroel. I have already written above that there is no reason to follow that practice.

Notes: The טור comes out with a statement against changing the נוסח of the ברכה of רצה.

It is worth noting that none of the above sources explain why the פסוקים of אשרי and תהלה לדוד were chosen to introduce תפלת מנחה. The לבוש תכלת offers the following explanation:

לבוש תכלת אורח חיים רלד'—סדר תפלת מנחה בציבור. אומר אשרי, והוא אחד מן השלש אשרי שאמר רבי אלעזר (ברכות ד' עמוד ב') כל האומר תהלה לדוד בכל יום שלש פעמים מובטח לו שהוא בן עולם הבא, ויש לומר גם כן בסופו פסוק ואנחנו נברך י-ה וגו'.

Translation: The Order of Tefilas Mincha That Is Recited In A Group Of Ten Men-Recite Ashrei; this is one of the three times that we recite Ashrei each day in accordance with the teaching of Rabbi Elazar (Brachos 4, 2): whoever recites the chapter: Tehilla L'Dovid three times each day is guaranteed that he will be rewarded the Next Life. It is imperative to add at the end of the chapter the verse: V'Anachnu Nivarech Kah etc.

רב אברהם אזולאי in his comments to the לבוש adds:

רב אברהם אזולאי— נהגו לומר מזמור מה ידידות (תהילים פרק פד').

Translation: It was a custom to also recite Chapter 84 of Tehillim.

One reason to recite chapter 84 of תהילים before תפלת מנחה is because it contains within it the repetition of the word: אשרי three times, so the רוקח explains:

פירושי סידור התפילה לרוקח [כז] אשרי עמוד קמ—והנה אמרנו ג' פעמים, אשרי יושבי, אשרי העם, אשרי העם, וכן במזמור למנצח על הגיתית מה ידידות משכנותיך, ג"פ אשרי, אשרי יושבי, אשרי אדם עז, אשרי אדם בוטח בך, כנגד ג' רגלים, וכנגד ג' נפשי לבי ובשרי במזמור מה ידידות, וג' נכספה וגם כלתה וג' ירננו, וג' פעמים ביום היו מהללים ערב ובקר וצהרים, וג' מצאה בית, יושבי ביתך, בבית אלקים, וג' כהנים לויים וישראל.

Translation: When we recite Ashrei, we recite the word Ashrei three times: Ashrei Yoshvei, Ashrei Ha'Am and Ashrei Ha'Am. You find a similar repetition of the word: Ashrei three times in Chapter 84 of Tehillim, La'Minatzei'Ach Al Ha'Gigis; i.e. Ashrei Yoshvei, Ashrei Adom Oz, Ashrei Adom Bo'Teach Bach. The number three represents the three holidays, the three words: my soul, my heart and my body and the three words: yearning, pining and fervently contained in the third verse of chapter 84 of Tehillim, the three times that we pray each day and the three times the word house appears in the same chapter: found a house, sit in Your house, in the House of my G-d and the three categories of Jews: Kohanim, Leviim and Yisroelim.

SUPPLEMENT

ברכת המזון Of ברכה The Fourth

The fourth ברכה of ברכת המזון is different from the second and third ברכות of ברכת המזון because it begins with the words: ברוך אתה יי אלהינו מלך העולם. Why does it do so? Is it not connected to the previous ברכות?

תוספות מסכת ברכות דף מו' עמ' ב' – והטוב והמטיב – ואם תומר ואמאי פותחת בברוך והלא סמוכה להברתה היא? ויש לומר דנתקנה בפני עצמה (היא) בשביל הרוני ביתר. ואם תומר אמאי אינה הותמת בברוך? ויש לומר משום דקצרה היא, רק שתקנו לאחר כך שלש מלכיות ושלש גמולות ושלש הטבות.

שלש מלכיות introduces us to another unusual feature of the ברכה; i.e it contains ושלש גמולות ושלש הטבות. What are they?

ספר כלבו סימן כה – ואמרו ז"ל כל שלא אמר מלכות בית דוד בבונה ירושלים לא יצא ידי חובתו, ולפיכך צריך להזכיר מלכות שמים בהטוב והמטיב כנגד מלכות בית דוד שבבונה ירושלים, משום דלאו אורח ארעא שלא יזכור מלכות שמים כיון שהזכיר מלכות בית דוד. ובברכת בונה ירושלים עצמה לא רצו להזכירה שלא לשתף מלכות שמים למלכות בית דוד, אי נמי שלא לשנות מטבע הברכות, לפי שהן סמוכות כמו שכתבנו. והראב"ד ז"ל כתב דמהא שמעינן שאין בברכת בונה ירושלים מלכות שמים, ואלו שאומרים ומלכותך ומלכות בית דוד טועים הם שאין בה אלא מלכות בית דוד בלבד. והדין נותן שאם היה צריך להזכיר מלכות שמים בבונה ירושלים למה הצריכו להשלים אותו בהטוב והמטיב שכתבנו. ומלכות שני של הטוב והמטיב משום ברכת הארץ צריכה מלכות, ולא היתה צריכה מלכות לפי שהיא סמוכה להברתה, אבל לפי שצריך להזכיר מלכות של בונה ירושלים כמו שכתבנו יזכיר גם כן מלכות של ברכת הארץ. וכן מצינו במדרש² שצריך להזכיר בהטוב והמטיב ג' מלכיות ושלשה הטבות ושלשה גמולות, שלשה מלכיות כמו שכתבנו, שלשה הטבות "הטוב והמטיב לכל הוא ייטיב לנו", ויש אומרים "הוא מטיב לנו הוא הטיב לנו הוא ייטיב לנו", תחלה בלשון הווה ואחד לשעבר, ואחד להבא על דרך ה' מלך ה' מלך ה' ימלוך; ג' גמולות: "הוא גומלנו הוא גמלנו הוא יגמלנו", וכשמברכין בבית האבלים מוסיף בברכה זו ככה, המלך החי והטוב והמטיב לכל א – ל אמת דיין אמת שופט בצדק ואמת שליט בעולמו לעשות כרצונו שאנחנו עבדיו ועמו ובכל אנחנו חייבים להודות לו ולברכו, ומאריך כרצונו לבקש רחמים על האבל ולנחמו. ויש שואלין, אחר שצריך לומר בברכה זו כל אלה הענינים,

2. I was unable to find this מדרש.

למה אין חותמין בה בברוך שהרי מטבע ארוך הוא? ורבני צרפת מתרצין ואומרים שכל אלו הענינים ענין אחד הם, לפי שאלו השמות הם שמות תואר אצל הבורא יתברך הכל ענין אחד, והלכך לא הוי מטבע ארוך. והרב ר' יונה ז"ל תירץ כי מתחלה כשנתקנה הטוב והמטיב היה מטבע קצר, שלא תקנו בה רק הטוב והמטיב בלבד, ואחר כך הוסיפו בה כל הדברים האלה, ולפיכך כשנתקנה לא תקנו בה חתימה. ומה שאמרו במדרש שצריך לומר בה אחר התוספת היה, ואחר זאת הברכה אומר הרחמן ומאריך כרצונו.

Here are several versions of the fourth ברכה of המזון. It would appear that the גאונים cited by the בו כל was not available to the

נוסח אשכנז – ברוך אתה יי א – להינו מלך העולם, האל, אבינו, מלכנו, אדירנו, בוראנו, גואלנו, יוצרנו, קדושנו קדוש יעקב, רוענו רועה ישראל, המלך הטוב והמטיב לכל, שבכל יום ויום הוא המטיב, הוא מטיב, הוא ייטיב לנו. הוא גמלנו, הוא גומלנו, הוא יגמלנו לעד, לחן ולחסד ולרחמים ולרוח הצלה והצלחה, ברכה וישועה, נחמה, פרנסה וכלכלה, ורחמים וחיים ושלוש וכל טוב, ומכל טוב לעולם אל יחסרנו.

סדר רב עמרם גאון (הרפנס) הלכות סעודה – ברוך אתה ה' א – להינו מלך העולם אבינו מלכנו גואלנו אדירנו יוצרנו אדון נשמתנו קדושנו קדוש יעקב המלך הטוב והמטיב שבכל יום ויום הוא מטיב עמנו והוא גומלנו הוא יגמלנו לעד חן וחסד ורחמים וכל טוב.

סידור רב סעדיה גאון – בא"י אמ"ה הא – ל אבינו מלכנו בוראנו גואלינו המלך הטוב והמטיב אשר בכל יום ויום הוא מרבה להיטיב עמנו והוא יגמלנו לעד חן וחסד ורוח ורחמים וכל טוב.

מחזור ויטרי סימן פג – בא"י אמ"ה הא – ל אבינו מלכנו אדירנו גואלינו קדושנו קדוש יעקב רועינו רועה ישראל המלך הטוב והמטיב לכל שבכל יום ויום הוא מטיב עמנו הוא גמלנו הוא גומלנו הוא יגמול בעדינו לעד לחן לחסד וריוח והצלחה והצלחה וברכה וחיים ושלוש וכל טוב.

רמב"ם סדר תפילות נוסח ברכת המזון – ברוך אתה יי א – להינו מלך העולם הא – ל אבינו מלכנו אדירנו בוראנו גואלנו קדושנו קדוש יעקב המלך הטוב והמטיב שבכל יום ויום גומלנו חן וחסד ורחמים וכל טוב.

סדר חיבור ברכות – בא"י אמ"ה הא – ל אבינו מלכנו אדירנו גואלינו יוצרנו, קדושנו קדוש יעקב, רוענו רועה ישראל, המלך החי הטוב והמטיב שבכל יום ויום הוא מטיב עמנו הוא גמלנו והוא עתיד לגמלנו והוא יגמלנו לעד. חן וחסד ורווח, ורחמים וברכה והצלחה וכל

להבין את התפלה

טוב.

נוסח תימן – ברוך אתה יי' א-להינו מלך העולם הא-ל אבינו מלכנו אדירנו בוראנו קדושנו קדוש יעקב המלך הטוב והמטיב שבכל יום ויום הוא גומלנו הן וחסד ורחמים וכל טוב.

The **ברכה** of **המוזן** provides additional reasons why the fourth **ברכה** begins with a **ברכה**:

הלכות ברכות לריטב"א פרק ו-ח. כשניתנו הרוגי ביתר לקבורה תקנו ברכת הטוב והמטיב, וברכה ארוכה היא, שצריך לומר בה שלש מלכיות ושלש הטבות ושלש גמולות, ונוסח שלה עד שהוא גמלנו והוא גומלנו והוא יגמלנו לעד הן וחסד וכל טוב, ואם רצה להוסיף מוסיף, וראוי היה שתהא חותמת בברוך ולא פותחת לפי שסמוכה לחברתה אלא כדי לעשות היכר בדבר שהיא מדבריהם שינו הברכה מחתימתה לפתיחתה ולפיכך אין חותמין בה אע"פ שהיא ברכה אחרונה, וכן עשו היכר לזה לענות המברך אמן אחר סוף שלש ברכות של תורה כאילו הוא גמר ברכותיו.

יג. אע"פ שלא תקנו בחיוב מלכות בברכה הסמוכה לחברתה הרשות ביד אדם להזכירו ולא מנעו חכמים מכך, ולפיכך תמצא בברכת אהבת עולם שמזכיר בה מלכות וכן ברכת אמת ויציב וכן במקצת ברכות של תפלה ובברכת הודאה.

It is worth noting that all the early versions of the fourth **ברכה** of **המוזן** the **ברכה** end with the words: **טוב** and **ומכל טוב לעולם אל יחסרנו**. When were the words:

One of the first sources to include the words is the **מגן אברהם**:

מגן אברהם סימן קצב- בא"י אמ"ה הא-ל א"מ המלך הטוב והמטיב לכולנו הוא היטיב הוא מטיב לנו הוא גמלנו הוא גומלנו הוא יגמלנו לעד בחסד ובהן וברחמיו ויזכנו לימות המשיח עושה שלום וכו' עכ"ל ומכל שכן שיוכל לו' עד אל יחסרנו (ב"ח):